

INHOUD

Inleiding

De Sumatraconnectie 7

I

De aanklacht 19

II

In het spoor van Moeinah 40

III

De rauwe werkelijkheid 70

IV

Een kolonie binnen een kolonie 106

V

Contractantenverzet en de koloniale perceptie 154

Tot besluit

Nogmaals Moeinah 211

Geraadpleegde literatuur 217

Noten 225

Dank 239

Inleiding

De Sumatraconnectie

Ik dacht alle verrassingen en ontdekkingen verbonden aan mijn Indische familieverleden wel gehad te hebben en toch diende zich enige tijd geleden weer een nieuwe, zelfs bizarre ontdekking aan. Een die mijn wereld flink op z'n kop heeft gezet. Wat dat betreft is een Indische familiegeschiedenis zowel een vloek als een zegen. Allemaal het gevolg van dat koloniale verleden natuurlijk. Een Indische familiehistorie vertoont immers niet zelden hiaten die niet ingevuld kunnen worden, omdat met name het 'inlandse deel' ervan niet meer te achterhalen valt. Dat is het wrange gevolg van het feit dat in de koloniale witte wereld van Nederlands-Indië 'inlanders' mensen waren die het niet waard bevonden werden om geadministreerd te worden, tenzij ze door bijvoorbeeld doop, erkenning of adoptie die wereld 'mochten' betreden.

Een Indisch familieverleden krijgt daardoor vaak de status van een 'scenario'; het is niet helemaal zeker, maar zo zou het gegaan kunnen of moeten zijn. Het noodgedwongen denken in 'meest waarschijnlijke opties' is soms lastig, maar aan de andere kant ook verrassend en avontuurlijk. Zo'n verleden is immers een *mer à boire*. Weliswaar geen onuitputtelijke, maar wel een geweldige bron waardoor we onze familiegeschiedenis in onze fantasie net iets mooier zouden kunnen maken dan die wellicht in werkelijkheid ooit was, maar waardoor ook tal van ontdekkingen gedaan kunnen worden die uitermate pijnlijk kunnen zijn. Maar of het nu mooie of pijnlijke ontdek-

kingen zijn, uiteindelijk verschaffen ze ons altijd een beter inzicht in ons koloniale verleden.

Mijn grootvader

‘Mijn grootvader vertrekt vervolgens naar Sumatra om daar op de plantages zijn geluk te beproeven [...],’ schreef ik in de inleiding van mijn boek over de *njai* in 2008. (*De Njai; Het concubinaat in Nederlands-Indië*, 2008). Hierin schetste ik het tot dat moment bekende verleden van mijn familie. Schijnbaar achteloos en zonder toelichting staat die zin daar. En in zekere zin was dat ook logisch. Het ging in het boek immers niet om hem, maar om mijn grootmoeder, de jonge Javaanse vrouw Moeinah, en om vrouwen zoals zij. Vrouwen die *njai* werden genoemd; doorgaans kansarme, jonge Aziatische vrouwen die niet zelden als *baboe*, als huishoudster, door Europese of Indo-Europese mannen in dienst waren genomen, maar die in de praktijk (ongetrouwd) met hen samenleefden en – niet zelden gedwongen – het bed met hen deelden.

Moeinah, de *njai* van mijn Europese grootvader, had kort daarvoor het leven gegeven aan mijn vader om vervolgens zonder pardon door mijn grootvader weggestuurd te worden. ‘Teruggestuurd naar de kampong’, zoals dat werd genoemd, omdat het volgens de toen geldende koloniale mores geen pas gaf: een ‘echte’ relatie met ‘zo’n inlandse’. Het was een wreed lot dat haar trof; weggestuurd worden zoals ze gekomen was, zonder geld, zonder bezittingen én zonder haar kind. Dat moest zij van mijn grootvader achterlaten.

Toen ik het familieschetsje schreef wist ik overigens ook niet meer dan dat: dat kort na de geboorte van mijn vader in september 1919 zijn Javaanse moeder was weggestuurd; hijzelf als baby werd toevertrouwd aan de zorgen van zijn eveneens in Soerakarta wonende grootouders; en dat zijn vader

‘spoorlags’ naar Deli aan de oostkust van Sumatra vertrok.

Deze gegevens had ik ooit uit mijn vaders mond opgetekend. Mededelingen die hij heel sporadisch en vaak ook nog eens terloops deed. Spreken over het familieverleden deed hij eigenlijk ternauwernood. Niet alleen omdat dat kennelijk pijnlijk voor hem was, maar ook omdat hij zelf evengoed nauwelijks iets wist. Ook niet over zijn eigen vader, mijn grootvader.

En dat was niet zo gek. Hij was immers kort na zijn geboorte door hem achtergelaten in het huishouden van mijn overgrootouders, waar hij voornamelijk werd opgevoed door hun Javaanse bedienden. Zijn vader was toen vertrokken naar Sumatra.

Het moeten in die jaren schaarse momenten zijn geweest waarin vader en zoon elkaar hebben gezien. Mijn grootvader kwam namelijk slechts voor enkele formaliteiten terug naar Java. In ieder geval was daarvan sprake op 23 oktober 1926. Toen bevond hij zich in het residentiekantoor van Sragen, residentie Soerakarta, voor de ondertekening van een akte van erkenning. Hiermee gaf hij wettelijk te kennen zijn zoon ‘als de zijne te erkennen’, en kreeg mijn vader als inwoner van Nederlands-Indië de Europese status. Hij was toen al zeven jaar oud, wat betekende dat hij de voorgaande zeven jaar in de kolonie gold als een ‘inlander’, de bevolkingscategorie van zijn moeder.

Een ander moment waarvan ik zeker weet dat ze elkaar moeten hebben gezien was tweeënhalft jaar later, in januari 1929. Toen was mijn grootvader kortstondig terug op Java voor het regelen van de akte van wettiging. Vanaf dat moment zal mijn vader, zoals dat in de akte staat vermeld, ‘[...] genieten al de rechten en voorrechten, aan den staat van wettige kinderen verbonden’. Een handeling, daar kwam ik later achter, die van belang was met het oog op een mogelijk wettig huwelijk van mijn grootvader met een Europese vrouw en de wettige kinderen die daaruit voort zouden komen. Een akte van wettiging

zorgde er dan voor dat het gewettigde 'voorkind' vervolgens dezelfde rechten zou hebben als de 'gewone' wettige kinderen.

Enkele jaren later keerde hij voorgoed terug naar Java en vestigde hij zich weer in Soerakarta. Mijn vader, die toen bijna veertien jaar oud was, ging vervolgens bij hem en zijn stiefmoeder wonen met wie mijn grootvader inmiddels was getrouwd.

Ze waren dus eigenlijk volstreekte vreemden voor elkaar, mijn vader en mijn grootvader. Bovendien zal de afstand tussen hen niet zijn gedicht in de vorm van goede gesprekken waarin mijn grootvader zijn zoon uitvoerig zal hebben ingelicht over zijn wederwaardigheden en drijfveren. Dat deed men in die tijd niet.

Er bestaat een foto uit die periode van 'hereniging', de enige foto die ik ken waar zij beiden op staan (veelzeggend: pas gevonden na de dood van mijn vader). Ze poseren voor de koloniale woning in Soerakarta en staan opvallend ver uit elkaar. Ik schat zo'n tweeënhalf tot drie meter. Nog opvallender is dat mijn vader, een magere wat slungelige jongen, een hondje optilt tot vlak bij zijn gezicht en dat als een soort buffer tussen hen in houdt. Ik weet zelfs de naam van het beestje. Het is een van de weinige dingen die hij mij heeft verteld: Vlekkie. Het is mij altijd bijgebleven, niet zozeer vanwege de lelijke en voorspelbare naam (het diertje was onmiskenbaar gevlekt), als wel door de enorme affectie die doorklonk in zijn stem als hij de naam van het hondje uitsprak. Ik vermoed dat al zijn liefde en zorg in zijn jeugd naar Vlekkie is gegaan.

Mijn vader zal dus toen ook niet meer geweten hebben dan deze schaarse feiten: dat zijn vader, mijn grootvader, na zijn geboorte naar Sumatra was vertrokken om er te werken en dat hij jaren later pas terugkwam. En wat deed een mens die in de jaren twintig van de vorige eeuw naar Deli op Sumatra vertrok? 'Zijn geluk beproeven in de cultures', zoals dat werd genoemd. Oftewel proberen rijk te worden op de plantages.

Het plantersparadijs Deli, aan de oostkust van Sumatra, waar vanaf de jaren zestig van de negentiende eeuw grote koloniale cultuurmaatschappijen ontstonden voor de teelt van tropische gewassen voor de wereldmarkt en waar, door de inzet van honderdduizenden Aziatische contractarbeiders, enorme bedragen te verdienen vielen.

Nadat ik het zinnetje over mijn grootvaders vertrek naar de oostkust van Sumatra nog tamelijk achteloos in de inleiding van mijn boek over de njai had opgeschreven kreeg het verderop in datzelfde boek steeds meer gewicht toen ik werkte aan het hoofdstuk over de concubinaatsrelaties op de plantages. Dat gebeurde daar op grote schaal: het (ongehuwd) samenleven van het Europese plantagepersoneel met Aziatische vrouwelijke contractanten. Onderzoek daarnaar confronteerde me met de enorme misstanden die in Deli plaatsvonden. De mishandeling van de Aziatische contractarbeiders; de grove uitbuiting; het weezinwekkende bedrog en het rabiate racisme. Misstanden waarvan ik natuurlijk in grote lijnen al op de hoogte was, maar die nu, in de context van het onderzoek naar het lot van de njai op de plantages, in volle hevigheid tot me doordrongen.

Toen ik enkele jaren later voor mijn boek *Daar werd wat gruwelijks verricht* (2015) werkte aan het hoofdstuk over de alternatieve vormen van onvrije arbeid na de afschaffing van de slavernij in Nederlands-Indië, kon ik het niet meer uit de weg gaan: de vragen die zich aandienden over mijn grootvader en Deli schreeuwden om een antwoord.¹ Maakte hij ook deel uit van dat systeem? Was hij een radartje in dat koloniale plantagenetwerk dat over de ruggen van honderdduizenden Aziatische contractarbeiders exorbitante winsten behaalde? Behoorde hij ook tot de decadente koloniale elite die zich wettelde in weelde en overvloed, terwijl op hetzelfde moment honderdduizenden ‘contractkoelies’ werden uitgebuit? En, niet in de laatste plaats, had hij wellicht ook bloed aan zijn handen?

Mijn grootmoeder

En toen kreeg de geschiedenis waar ik naar op zoek ging op eens een bizarre wending.

Van grote betekenis hierbij was mijn vriendschap met de in 2021 veel te vroeg overleden dr. Christina Suprihatin (1964-1921). Ze was verbonden aan de Faculty of Humanities van de Universitas Indonesia en ik had haar leren kennen toen ze als uitmuntende studente een beurs had gekregen om hier in Nederland aan de universiteit in Leiden te studeren. Dat was in de jaren negentig. Toen ze na haar studie terugkeerde naar Indonesië trad ze direct in dienst van de Universitas Indonesia.

Mevrouw Suprihatin en ik zijn daarna altijd contact blijven onderhouden; zodra ze vernam dat ik naar Indonesië zou komen, wist ze me altijd op een zeer aimabele en tegelijkertijd zeer overtuigende wijze over te halen om gastcolleges of lezingen te geven op 'haar' universiteit. En nooit kon ik weigeren. Dat was echt onmogelijk bij iemand die zo beminlijk, hartelijk, enthousiast en doortastend was en die zo'n enorm groot hart had voor haar studenten.

Het was een bijzondere vriendschap die hieruit voortvloeide. Altijd als ik op bezoek was in Indonesië of zij naar Nederland kwam, spraken we elkaar uitvoerig over Indonesië, over Nederland, over haar werk op de universiteit, over literatuur, over het onderzoek waar ik op dat moment mee bezig was en ook over mijn boeken. Met name mijn boek over de njai en mijn onderzoek daarnaar had haar speciale aandacht.

Als Indonesische vrouw en evenals mijn grootmoeder afkomstig uit Midden-Java had mevrouw Suprihatin voor het lot van mijn Javaanse grootmoeder en de njai in het algemeen, een belangstelling die verder ging dan een wetenschappelijke. We spraken dan ook veel over mijn zoektocht naar Moeinah en haar lot. De laatste keer dat we elkaar ontmoetten, in november 2019 in Jakarta, informeerde ze er weer naar. Ik liet haar

toen weten dat mijn zoektocht, ondanks mijn inmiddels jarenlange pogingen om sporen te vinden van mijn grootmoeder, nog steeds niets had opgeleverd. Moeinah leek, nadat zij het leven had gegeven aan mijn vader en daarna was weggestuurd, in rook te zijn opgegaan. Er was nergens in de archieven, ook niet in Surakarta waar alles zich destijds had afgespeeld en waar ik in de loop der jaren al vele malen op zoek was geweest, ook maar enig bewijs van haar bestaan te vinden.

Bij gebrek aan concrete gegevens en dus van bewijs van haar lot moest ik me verlaten op mogelijke 'routes'; op de meest waarschijnlijke opties waarmee haar leven een vervolg had gekregen na september 1919. Om die reden had ik me eerder min of meer neergelegd bij een van de twee 'scenario's' die voor vrouwen als mijn grootmoeder, een weggestuurde njai, destijds het meest waarschijnlijk waren. In mijn boek over de njai schrijf ik hierover:

'Dan zijn er twee scenario's. Het eerste is dat zij zo snel mogelijk weer geprobeerd heeft om als huishoudster in dienst te komen bij een Europeaan of een Europese familie in of om Soerakarta. En misschien zal zij na enige tijd zelfs in een volgende concubinaatsrelatie terecht zijn gekomen. Het andere is dat mijn grootmoeder na haar wegzending is opgegaan in de inheemse samenleving en dat zij vroeg of laat een Javaanse man heeft ontmoet met wie zij een leven van hard werken en armoede heeft gedeeld en met wie ze nog vele kinderen heeft gekregen.'²

Inmiddels ben ik zestien jaar en vele pogingen om meer over haar lot te weten te komen verder. En ik ben steeds meer vraagtekens gaan zetten bij deze twee opties. Om te beginnen was de kans dat mijn grootmoeder opnieuw een betrekking als 'huishoudster' bij een Europeaan zou vinden en vervolgens in een nieuwe concubinaatsrelatie terecht zou zijn gekomen,

tamelijk klein. De spoeling was immers dun en het aanbod groot. De jaren twintig van de vorige eeuw waren voor de bevolking jaren van grote armoede, hongersnood en epidemieën. Het zorgde voor een grote trek van de plattelandsbevolking naar de steden in de hoop daar werk te vinden. Voor meisjes en jonge vrouwen waren de mogelijkheden om te werken echter gering. Voor het merendeel kwamen ze terecht in de prostitutie ofwel in de huishoudelijke ‘dienstverlening’, als baboe (huishoudster) bij een gezin, of als huishoudster én njai bij een Europeaan of Indo-Europeaan. En de grote ‘concurrentie’ en de relatief kleine vraag maakt het niet aannemelijk dat mijn grootmoeder vrij snel na haar wegzending een nieuwe dergelijke ‘verbintenis’ zal hebben gevonden. Bovendien zal haar kersverse ‘reputatie’ als weggestuurde njai en moeder hierbij niet geholpen hebben.

Die kersverse reputatie zal zeker een rol hebben gespeeld bij het tweede scenario. De manier waarop destijds in de Indonesische samenleving werd omgegaan met een vrouw die in concubinaat leefde met een Europeaan of Indo-Europeaan was nogal dubbel. Aan de ene kant werd zo’n relatie verwelkomd; het betekende immers inkomsten voor de hele familie. Tegelijkertijd was een njai iemand voor wie men zich schaamde, met name tegenover de gemeenschap waar men deel van uitmaakte.

Dit laatste werd vooral pijnlijk zichtbaar wanneer er een einde kwam aan de concubinaatsrelatie. Wanneer namelijk, zoals in het geval van mijn grootmoeder, de vrouw was weggestuurd en vervolgens zonder bezit en zonder inkomen weer terug wenste te keren. De vrouw die eerst nog had gezorgd voor een substantieel deel van het gezinsinkomen was niet meer welkom en werd veelal verstoten. Ze vormde nu een onoverkomelijke schande voor haar familie, omdat ze had samengeleefd met een *belanda* (een Hollander), en wat misschien nog erger werd gevonden, een *kafir* (een heiden) van